

Soltész Márton

Észrevételnek

Kertész Imre 1992-es levele Ancsel Évának

„Közkinca a Wittti, akinek módja van rá, az ültessen át minél többet tőle...”
(Tandori Dezső)¹

Budapest VI. kerületében, a Benczúr utca 12-es szám előtt, poros-pizskos szeméthegey tetején hevert Ancsel Éva (1927–1993) hagyatékának jobb sorsra érdemes töredéke mindaddig, amíg Sain Gábor könyvesbolti eladó és műgyűjtő 2020 októberében, egy lomtalanítás alkalmával rá nem bukkant.² Itt, a 46-os szám alatt működő Kertész Imre Intézet³ közelében lakott a ház falán elhelyezett emléktábla tanúsága szerint 1950-től egészen haláláig a filozófus, esszéíró és költő, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Levelezésének ideális esetben az MTA KIK (esetleg a PIM vagy az OSZK) Kézirattárában volna a helye – a korszak többi neves akadémikusa, Király István, Lukács György, Nagy Péter és Sőtér István hagyatéka mellett. Hogy a budapesti lomtalanítások szenvedélyes kutatója jóvoltából mégis megmaradt belőle valamennyi, az csakis a véletlennek köszönhető.

Sain Gábortól kaptam meg a fentiekben leírt utcai leletből származó 1992. március 28-i levelet, amelyet az Institut für die Wissenschaften vom Menschen ösztöndíjából Bécsben tartózkodó Kertész Imre az ekkor már élete utolsó nagy munkáján dolgozó Ancsel Évának írt. Vagyis amelyet Ludwig Wittgenstein *Vermischte Bemerkungen* című posztumusz kiadott feljegyzéssorozatának⁴ egyik fordítója küldött a másíknak. Hogyan (volt) lehetséges ez? Nos, a rendszerváltás után az állami kötöttségek alól felszabaduló, s lassanként ismét piaci alapokra helyeződő könyvkiadás sorra termelte a hasonló helyzeteket. A pluralizmus és demokratizmus jegyében (az egymás iránti totális érdektelenség korszakának egyfajta nyitányaként) a kilencvenes évek elejére teljessé vált a jogi és szakmai káosz; s ami a központosított kiadáspolitika időszakában elő nem fordulhatott volna: egy tudományos és népszerűítő művei révén országosan ismert és elismert fi-

lozófus, illetve egy ekkor még csupán a szakma szűk (s az olvasók még szűkebb) körében ismert prózaíró párhuzamosan dolgozott a Wittgenstein-szövegfüzér átültetésén. Egy valamikori nagy állami kiadó, az elnehezült, finanszírozási gondokkal küszködő Európa és egy céltudatos ifjú titán, a Miklós Tamás filozófus vezette Atlantisz szállt ringbe a jogokért.

Clara Royer életrajzi esszéje szerint Kertész 1992 januárja és júniusa között volt a bécsi IWM ösztöndíjasa.⁵ Maga az író a kétezres évek közepén, egy Hafner Zoltán által készített életútinterjúban ekként idézte fel az esetet:

[K. I.]: [...] A megbízás az Európa Kiadótól jött, valamikor '90–91-ben. Kértem a fordításra egy fél éves bécsi ösztöndíjat, amit meg is kaptam, és félig már elkészültem, amikor kiderült, hogy valaki más is fordítja, mégpedig Ancsel Éva, akit személyesen nem ismertem, de akkoriban állott éppen a hírneve és a tekintélye csúcán. Aztán az is kiderült, hogy az Európa elfelejtette megszerezni a jogokat, úgyhogy majdnem válságba került az ösztöndíjam, mert előzőleg kikötötték, hogy a könyvnek meg kell jelennie, a támogató intézmény nevének a feltüntetésével. Írtam egy levelet Ancsel Évának, hogy ez és ez a helyzet, mire ő rendkívül nagyvonalúan azt válaszolta látatlanban, hogy a maga fordítása biztosan jobb, s elállt a saját fordításától. Nagyon-nagyon kedves volt és nagyon elegáns, nem sokan csinálnak ilyet.

[H. Z.]: A kötet végül 1995-ben jelent meg, de nem az Európánál, hanem az Atlantisznál.⁶

[K. I.]: Azért jelent meg az Atlantisznál, mert a

kiadó vezetője, Miklós Tamás szerezte meg a jogokat.

[H. Z.]: Személyesen találkoztál Ancsel Évával?

[K. I.]: Nem, szegény meghalt, még mielőtt a könyv megjelent volna, de a gesztusát nem felejtem el, megmentett velem.⁷

Hogy a párhuzamos munka tényére mikor és miként derült fény, egyelőre nem ismeretes, mint ahogyan az Ancsel-fordítás elkészült részletei sem kerültek elő, ha ugyan voltak ilyenek.⁸ Kertész Imre levele viszont megvan, s ha a történet végkifejletének ismerete nélkül olvassuk, bizony korántsem lehetünk biztosak abban, hogy az Atlantisz Kiadó által felkért szakfordító elegánsan visszalép majd kollégája javára. Az író véleménye, anélkül, hogy ismerné a filozófus (egyébként szintén író, költő!) fordítását, egyértelmű: Wittgenstein munkája sokkal inkább művészi szöveg, semmint tudományos mű, vagyis – bár ez feketén-fehéren nem kerül kimondásra – Kertész máris avatottabb tolmácsnak tekinti önmagát a kissé erőltetetten „igen tisztelt Professzornő”-nek nevezett Ancselnél. A levél egyúttal szerzőjének egzisztenciális kiszolgáltatottságáról is árulkodik. Talán ezért is mondott le Ancsel a maga „előjogáról”: a cél- és öntudatos hang mögött meghallotta a „virágozzék minden virág” elvét szuggeráló ösztöndíjas segélykiáltását.⁹

*

Az első pillantásra partikuláris szakmai háttérgeveztetés dokumentumának tűnő levél irodalomtörténeti és -elméleti kérdések sorát veti föl – egyrészt a (mű)fordítás elméletét és gyakorlatát, az ideális fordítói személyiség és praxis mineműségét, másrészt a Wittgenstein-szövegnek a Kertész-életműre gyakorolt hatását illetően.

Az oeuvre alapos ismerői – Hafner Zoltán, Erdődy Edit, Molnár Sára és Clara Royer¹⁰ – előtt nem szorul bizonyításra, hogy *A kudarc* (1988) új csúcspontot ostromló Kertész-prózára a maga idején W. E. Richartz *Irodaregénye* vagy az *Örögök hangszalagon* (V. W. Degener műve) gyakorolt elemetáris hatást, s nem a hetvenes évek ún. „holokauszt”-irodalma.¹¹ S akkor Kertész számtalan további fordítását, Freud *Mózesét*, Nietzsche *Tragédiáját*, Gadamer *Varázsfuvola*-tanulmányát, a 20. század osztrák elbeszélőit (Doderert, Canettit, Frischmuthot, Rothot, Schnitzlert), Tankred Dorst és Friedrich Dürrenmatt regényeit és színműveit még meg sem említettük.¹² Holott ezek voltak valójában a Kertész-művek nyelvének, (szellemi) formájának elsődleges ihletői. És nem azért, amit a Nobel-díj

odaítélése után önkívületben toporzékoló szélső-jobboldali sajtó az „Imre Kertész” cégtábla alatt hirdetett (vagyis nem a hazaáruló író zsidó-világpolgári attitűdje miatt), hanem azért, mert ezeknek a műveknek a magyar irodalmi hagyományba történő beemelése, szervezése érdekében előlegezte meg, ajánlotta föl és fejlesztette-finomította Kertész egy életen át a gályarabok állhatatosságával saját írói nyelvét és formáló tehetségét.

Az 1990-es évek kultuszkönyvének számító Lawrence Venuti-monográfia szerint az ideális fordító „láthatatlan” (*invisible*).¹³ Tevékenysége, ha jól végzi dolgát, nem hagy nyomot a szöveg felületén. Ha az elkészült fordítás „gördülékeny”, olvasmányos, akkor a „gyanútlan” (mert szántsándékkal hiszékeny) olvasó vakon bíz a fordítóban (s vele együtt természetesen a lektorban, a szerkesztőben és a kiadóban – merthogy kétségkívül egy komplett intézményrendszernek szavaz bizalmat), és úgy tekinti, hogy közvetlenül a forrásnyelvi szöveg „szerző”-jének szavait, gondolatait olvassa, annak „hangját” hallja. A fordítótól ily módon a nála „letétbe helyezett” szerzői szándék *áttétel nélküli* közvetítését várhatnánk – föltéve, hogy valóban olyan gyanútlanok volnánk, mint Venuti ideális olvasója.

Csakhogy a szak- és műfordítás, valamint az összehasonlító fordításkritika gyakorlata éppen ellenkező előjelű tapasztalatokban részelteti a vállalkozó szellemet. A tapasztalatok szerint a fordító épp láthatóságában a legláthatatlanabb, s az áttetszőség fátyla alatt a leginkább felismerhető.¹⁴ Aki a szöveg nyelvi és kulturális idegenségét – tudományos szakfordítás esetében a mondanivaló terminológiai kódolását, konvencionális hozzáférhetetlenségét – meg sem kísérli a célnyelv eszközeivel eliminálni, az akaratlanul is hangsúlyozza annak idegenségét, felhívva egyúttal a figyelmet a közvetítés tényére (adott esetben a megértést illető elégtelenségére). Aki ezzel szemben – mint Kertész Imre teszi Wittgenstein kései feljegyzéseinek fordításakor – a szöveg felületi töredezettségeit, mélyszerkezeti egyenetlenségeit (a szerző nagyobb dicőségére) eltünteti, az egyúttal saját működésének nyomait törli el.

E „honosító” fordítás művészi értékű példái Kertész Wittgenstein-átültetései. Saját szavait idézve:

[A] diszciplináris filozófiához ugyan nem konyítok, de ez a kötet tulajdonképpen naplófeljegyzésekből áll össze, elsősorban [Wittgenstein] művészettel és kultúrával kapcsolatos észrevételeit, morálfeljegyzéseit tartalmazza. Rendkívül érdekesek, de nem mindig első osztályú nyelven vannak meg-

írva, sőt a mondatok sincsenek mindig végigírva. Kérdés, hogy mit csináljon a fordító egy töredékes mondatl? Magyarul nem lehet ugyanolyan töredékesen visszaadni, úgyhogy elkerülhetetlen az interpretáció. Segítségül vettem a fordítás angol kiadását, és láttam, hogy ilyen esetekben mindenütt erősen interpretálták Wittgensteint. Megpróbáltam lehetőleg interpretáció nélkül fordítani, ott, ahol nem muszáj, de ott, ahol kétes volt a szövegrész, kénytelen voltam, hisz a fogalmi nyelv, tudjuk, nagyon irizáló, magyarra átültetni különösen nehéz, tulajdonképpen nincs is meg az a filozófiai nyelvünk, amelyre támaszkodni lehetne. Ahol félbemaradtak vagy megtörttek a mondatok, az angol fordítás általában túlértelmezte őket, én igyekeztem sokkal kevésbé interpretálni.¹⁵

Ha a szakfordítóval szemben valóban a műfordító (vagyis a szakfilozófus ellenében az író) primátusa a kreativitás – amint azt Venuti állítja –, akkor Ancsel visszalépése Kertész javára vitathatatlan nyeresége volt a magyar bölcseleti és szépirodalomnak. Igazat kell adjunk Klaudy Kingának, aki egy 2011-es előadásában kifejtette: a szakfordítók bizonyos értelemben még láthatatlanabbak, mint a műfordítók.¹⁶ Azzal a kiegészítéssel, hogy e distinkció kulcsa nem csupán a kreativitás. Fölbecsülhetetlen szerep jut az életműbe kódolt-átmentett nyelvi-esztétikai tapasztalatnak is, amely egy szépíró esetében természetesen primer jelentőséggel bír.

Túl a szűken vett fordítástudományi kérdéseken, Kertész Imre egy önálló műfajt sajátított el (s tett sajátját egyúttal) Wittgenstein jegyzeteinek átültetése révén. A filozófuselőd posztumusz művének mintájára született meg ugyanis a *Wittgenstein-gyakorlatok* című szövegfüzér, amely 1992 és 1994 között két részletben jelent meg a 2000 és a Kritika hasábjain.¹⁷ S e „szeretetreméltó”, ámde láthatatlanságra ítélt „feladat” lelkiismeretes kivitelezése során – szoros összefüggésben Kertész naplórói rutinjával, sőt azt mintegy kiegészítve, gazdagítva – vált láthatóvá, öltött és teremtett szuverén szépirodalmi formát az axiomatikus-példázatos feljegyzések gyarapításának, kötetbe rendezésének gyakorlata. Gondoljunk csupán a *Gályanapló* (1992), a *Valaki más* (alcíme szerint *A változás krónikája*, 1997), majd a pálya végén született *Mentés másként* (*Feljegyzések 2001–2005*, 2011), *A végő kocsma* („naplóregény”, 2014) és *A néző* (*Feljegyzések 1991–2001*, 2016) című kötetekre. A naplóregény, a feljegyzés, az önkomentár, a „változás krónikája”, a „gályanapló”, a „jegyzőkönyv”, a legkülönbözőbb morális és kulturális kérdésekkel, befogadói élményekkel kapcsolatos kurrens reflexiók sorozata jelenti lényegében az oeuvre kifejlésének utolsó periódusát.

Mélyen tisztelt, kedves Ancsel Éva!

Bizonyára máris sejti, miért fordulok Magához levéllel. A szomorú véletlen – amit ezúttal mégse nevezzünk se sorsnak, se végzetnek – úgy hozta, hogy mindketten egyazon fába vágtuk a fejszénket: gyanútlanul és egymás szándékáról, munkájáról mit sem tudva, mind a ketten lefordítottuk Wittgenstein "Vermischte Bemerkungen"-ját, Maga az Atlantisz-, én az Európa könyvkiadó részére. Nyilván Maga is, akárcsak én, súlyos hónapokat töltött e nagyon szép, ám éppen annyira nehéz munkával; ráadásul én a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen támogatásával végeztem el a fordítást, hiszen szabad íróként sosem engedhettem volna meg magamnak a luxust, hogy Wittgensteint fordítsak.

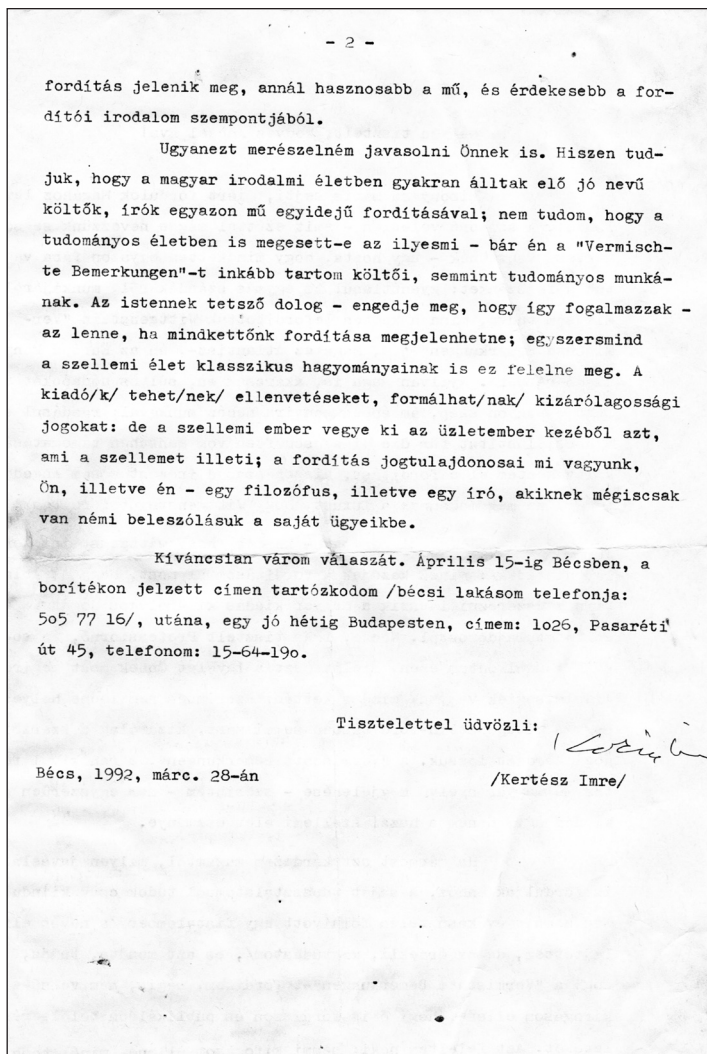
Felmerül mármint a kérdés /hogy wittgensteini fordulattal éljek/: mihez kezdjek a fordítással most, hogy az Atlantisz megszerezni látszik a magyar kiadás kizárólagos jogát az angol jogtulajdonostól. Nézze, igen tisztelt Professzornő, én sokáig gondolkodtam ezen, mielőtt ezt a levelet Önnek most megírom. Értelmiségiük vagyunk mind a ketten: szerintem nem lenne helyes, hogy a Wittgenstein-fordításban semmi mást, kizárólag a szerzői jogi kérdést lássuk. A "Vermischte Bemerkungen", e rendkívül fontos mű magyar nyelvű megjelenése – szerintem – nem egyszerűen csak kiadói ügy, hanem a hazai szellemi élet eseménye.

Ha mármint azt kérdezem magamtól, milyen javaslattal is forduljak Önhöz, a saját tapasztalatomból tudok csak kiindulni. Még a múlt év késő telén fölhevített egy fiatalember /a nevét elfelejtettem, de ha érdekli, megtudhatom/, és azt mondta, tudja, hogy a "Vermischte Bemerkungen"-t fordítom, mégis, nem volna-e kifogásom ellene, hogy ő is fordítson és publikáljon belőle részleteket. Azt feleltem neki: semmi kifogásom ellene, minél több

Wittgensteinnél *Vermischte Bemerkungen* („vegyes megjegyzések”) – Kertész Imre „láthatatlan” fordításában: *Észrevételek*.

*

Ludwig Wittgensteinnek a Kertész-fordítás megjelenése előtt mindössze két magyar nyelvű kötete látott napvilágot – a *Logikai-filozófiai értekezés* Márkus György fordításában, valamint *A bizonyosságról* Neumer Katalin tolmácsolásában.¹⁸ „Witti”¹⁹ gondolatai-

nak hatása, az „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell” ethosának jelenléte azonban a nyolcvanas évek végére mind a szakfilozófia, mind a szépirodalom területén érzékelhetővé vált. Joggal várhatta tehát a *Vermischte Bemerkungen* fordítója, hogy a kötet megjelenése „a hazai szellemi élet eseménye” lesz. Ám a korabeli fogadtatás dokumentumai után kutatva csak néhány rövid – igaz, kivétel nélkül elismerő, nem egy esetben ünnepi hangvételű – recenziót találunk. Nagy László Ábel, Tandori Dezső és Vajda Mihály napi- és hetilapok hasábjain megjelent híradásai mellett egyedül Révúti Károly recenziója kapaszkodott fel a havi periodikák szintjére.²⁰

A filozófuskörök érdektelenségének háttérben bizonyára nem szakmai indokok álltak, hiszen a fordítás hitelességét Nyíri J. Kristóf ellenőrizte. S noha Kertész kétségkívül ezzel a kötetel búcsúzott el a műfordítás gyakorlatától, a kettő között nem volt ok-okozati összefüggés. Sokkal inkább a rend-

szerváltással megnyíló publikációs felületek, az érvényesülés új lehetőségei – a szabadúszó írói lét egzisztenciális feltételeinek megteremtődése – volt az ok, semmint a láthatatlanság, a visszhangtalanság kudarcélménye. Mint Kertész maga vallotta, évekkal a Nobel-díj elnyerése után: „Nagyon szerettem fordítani, szeretnék most is, sajnálom, hogy nincs már rá időm.”²¹

Az író 1992-es levelének közzétételével a 2021 tavaszán öt esztendeje elhunyt Kertész Imre mellett Ancsel Éva önzetlen (és láthatatlan) gesztusáról is megemlékezünk. Bár ma is ott tartunk, hogy a primer műfordítás (kiterjedt jegyzetapparátus és veretes kísérel tanulmány nélkül) még egy irodalomtudós számára sem jelent (akárcsak egy rövid recenzióval egyenértékű) publikációt, szívből reméljük, hogy ez az igazságtalan megkülönböztetés egy nap megszűnik, s így – függetlenül munkájuk minőségének szakmai megítélésétől – a fordítók sem maradnak többé „észrevétlen”-ek.

IRODALOM

ANDRÁS Orsolya (2019): *Láthatóság és láthatatlanság a fordítás korszakaiban*, https://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/31606/EM_2019-3_006-AndrasOrsolya.pdf?sequence=1&isAllowed=y

DALOS György (2004): *Berlin, Budapest – ketten ugyanarról: Beszélgetés Günter Grass-szal és Kertész Imrével*, *Élet és Irodalom*, 2004/20. (május 14. különszám), I–III.

ERDŐDY Edit (2008): *Kertész Imre*, Budapest, Ballasi (Kortársaink).

HAFNER Zoltán (2004–2005): [Életútinterjúja Kertész Imrével], kéziratban.

HAFNER Zoltán (2020): *Kertész Imre művei: Bibliográfia, 1975–2016*, Budapest, Kertész Imre Intézet – Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány.

HIDVÉGI Máté (1996): *Könyvekből szavak – szavakból szócsoport: Aforizma-könyvek szemléje*, *Magyar Szemle*, 1996/10., 1030–1033.

KERTÉSZ Imre (1991), *Jegyzőkönyv*, 2000, 1991/6., 25–32.

KERTÉSZ Imre (1992): *Wittgenstein-gyakorlatok: A Gályanapló utáni gályanapló*, 2000, 1992/6., 57–61.

KERTÉSZ Imre (1994): *Wittgenstein-gyakorlatok, II.*, *Kritika*, 1994/9., 41–43.

- KERTÉSZ Imre (2006): *K. dosszié*, Budapest, Magvető.
- KLAUDY Kinga (2011): *Empirikus kutatások a fordító láthatatlanságáról*. Előadás a XXI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszuson (Szombathely, 2011. augusztus 29–31.). https://www.kodolanyi.hu/manye/2011_szombathely/kotet/15_k_laudy.pdf
- MOLNÁR Sára (2005): *Ugyanegy téma variációi: Irónia és megszólítás Kertész Imre prózájában*, Kolozsvár, Koinónia.
- NAGY László Ábel (1995): *Egy gondolkodó ember*, Magyar Hírlap, 1995. július 8., Ahogy Tetszik c. melléklet VII.
- RÉVÚTI Károly (1996): *Ludwig Wittgenstein: Észrevételek*, Vigilia, 1996/1., 78.
- ROYER, Clara (2019): *Kertész Imre élete és halálai: Életrajzi esszé*, ford. MARCZISOVSZKY Anna, Budapest, Magvető.
- SAL Endre (2021): *Lomizással értékmentés: kincsekre talált Sain Gábor*, Mandiner, 2021. március 7. https://mandiner.hu/cikk/20210306_sain_gabor
- TANDORI Dezső (1995): *Ludwig Wittgenstein: Észrevételek*, Élet és Irodalom, 1995/22. (június 2.), 10.
- VAJDA Mihály (1996): *Egy csipetnyi Wittgenstein*, Népszabadság, 1996. július 13., 26.
- VENUTI, Lawrence (1995): *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London and New York, Routledge.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1963 – 1989 [1990!], 2004): *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. MÁRKUS György, Budapest, Akadémiai.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1977): *Vermischte Bemerkungen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1989): *A bizonyosságról*, ford., jegyz., tan. NEUMER Katalin, Budapest, Európa.
- WITTGENSTEIN, Ludwig (1995): *Észrevételek*, ford. KERTÉSZ Imre, Budapest, Atlantisz (Kísértések).
- nem szerezte meg a Wittgenstein-fordítások jogait. Miközben egy másik kiadó odaadta ugyanezt a szöveget Ancsel Évának, aki *le is fordította*.” – DALOS, 2004, III. (Kiemelés tőlem – S. M.)
- ⁹ Akkori léhelyzetére *Jegyzőkönyv* című, játékos esszénovel-lájában is találni utalást: „Mindazonáltal elsősorban mégis inkább tisztán gyakorlati célok vezéreltek. Hogy rövide fogjam, tisztelgő látogatást kellett eszközölnöm U. doktor-nál a kultuszminisztériumban, ahol osztrák írók magyarrá fordítása terén elért – tényleg – szerény eredményeim némi figyelmet keltettek, s ennek ők nem is restelltek hangot adni; felkeresnem továbbá az Antropológiai Tudományok Intézetét, mely csak a minap értesített, hogy bécsi ösztöndíjjal támogatná éppen születőben lévő Wittgenstein-fordításomat, ám a megtisztelő döntés némi lakásproblémát von maga után, amit leginkább mégiscsak a helyszínen lenne jó tisztázni; és így tovább.” – KERTÉSZ, 1991, 25.
- ¹⁰ Vö. ERDŐDY, 2008; MOLNÁR, 2005; ROYER, 2019, 232–239. Lásd még Hafner Zoltán két nyilatkozatát: „[A]mit még szerintem nem igazán vizsgáltak, hogy ő a magyar irodalom egyik legjelentősebb stílusművésze. Ez főleg a műfordításai-ból derül ki, de a regényeit is, ha megnézzük, mindenhol külön-külön nyelvet kellett teremtenie, és ebben ő káprázatos. A naplójegyzeteiben pedig gyakorlatilag nincsenek javítások, nyomdakészen tudott fogalmazni.” (Kossuth Rádió – *Vasárnapi Újság*, 2018. november 11.); „Tehát ha a *Sorstalanság*ot tesszük fő művé, akkor egyrészt önmagunkat is rengeteg információtól elzárjuk, másrészt ez visszahat a *Sorstalanság* értelmezésére is. Itt egy komoly, nagy íróról van szó, aki, merem állítani, hogy az egyik legnagyobb stilisztika is volt, főleg ha a műfordításait is megnézzük, hogy hányféle nyelven tudott megszólalni.” (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2020. február 20.)
- ¹¹ Gera György: *Terelőút* (1972), Moldova György: *Negyven prédikátor* (1973), Ember Mária: *Hajtókanyar* (1974), Gyertyán Ervin: *Szemüveg a porban* (1975), Bárdos Pál: *Az első évtized* (1975) stb. Egyesek szerint ebbe a vonulatba illeszkedik Kertész Imre *Sorstalanság* (1975) című regénye is, noha Kertész – amint arra *K. dosszié* című kötetében kitért: nem szerette a „kánon-”, még kevésbé a *nomenklátúra*-irodalmat”: „pimasz módon mindig a magam ízlése szerint választom meg az olvasmányaimat.” (KERTÉSZ, 2006, 9.) Karinthy Ferenc (*Budapesti tavasz*, 1953) és Déry Tibor (*Emlékeim az alvilágból*, 1955) művei helyett Szentkuthy Miklós (*Frivolitások és hitvallások*, 1988), Hamvas Béla (*Karnevál*, 1985), Szép Ernő (*Emberszag*, 1945), Cseres Tibor (*Hideg napok*, 1964) és Márai Sándor munkáira hivatkozott. (Márai *Föld, föld!*... című emlékiratának rádióváltozatát maga mondta hangszalagra.)
- ¹² HAFNER, 2020, 35–37.
- ¹³ VENUTI, 1995.
- ¹⁴ Lásd erről tudományos alapossággal: ANDRÁS, 2019.
- ¹⁵ HAFNER, 2004–2005.
- ¹⁶ KLAUDY, 2011.
- ¹⁷ KERTÉSZ, 1992; 1994.
- ¹⁸ WITTGENSTEIN, 1963 (1989 [1990!], 2004); 1989.
- ¹⁹ Az elnevezést Tandori Dezső is csupán idézi: „nem én találtam ki e nevét!” – TANDORI, 1995.
- ²⁰ NAGY, 1995; TANDORI, 1995; VAJDA, 1996; RÉVÚTI, 1996. HIDVÉGI Máté (1996) tematikus ajánlóját – melyben a Kertész-fordítás ismertetése is helyet kapott – csupán jelezzük.
- ²¹ HAFNER, 2004–2005.

JEGYZETEK

- ¹ TANDORI, 1995.
- ² Lásd erről: SAL, 2021.
- ³ <https://www.kerteszinzet.hu/intezet/bemutakozas>
- ⁴ WITTGENSTEIN, 1977.
- ⁵ ROYER, 2019, 315.
- ⁶ WITTGENSTEIN, 1995.
- ⁷ HAFNER, 2004–2005.
- ⁸ Egy Dalos Györgynek adott 2004-es interjú szerint Ancsel befejezte a fordítást. Mint Kertész felidézte: „Nagy igyekezettel nekifogtam Wittgensteinnek, és akkor kiderült, hogy az ösztöndíj, amit kaptam, nem érvényes, mert az Európa Könyvkiadó, amely engem megbízott ezzel a munkával,